

Hermann Bieder

Polszczyzna północnokresowa jako zjawisko kontaktowe polsko-białorusko-litewskie : uwagi metodologiczne

Acta Polono-Ruthenica 7, 223-230

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Hermann Bieder
Katedra Slawistyki
Uniwersytet w Salzburgu

Polszczyzna północnokresowa jako zjawisko kontaktowe polsko-białorusko-litewskie. Uwagi metodologiczne

1. Problemy terminologiczne

Popularny w Polsce termin *kresy*, używany dla określenia terenów o znacznych wpływach polskich na Litwie, Białorusi i Ukrainie, budzi w wymienionych krajach pewne zastrzeżenia (por. Rieger 1995: 37). Z tego względu zamiast polskiego pojęcia *polszczyzna północno-kresowa* na Litwie i Białorusi przyjął się termin *polskie gwary peryferyjne* (Adamovičjute, Čekmonas 1991: 85; Anan'eva 1988: 188), albo *język polski na pograniczu litewsko-białoruskim* (Kornjuchina 2000: 72). Z punktu widzenia lituanistyki i białorutenistyki zaleca się więc mówić o odmianach socjalnych i terytorialnych języka polskiego na Litwie i Białorusi. W białoruskich pracach naukowych i publicystycznych sprawa mniejszości polskiej i roli języka polskiego na Białorusi jest nadal kontrowersyjna. Jak wiadomo, w tym kraju około 400 tys. osób uważa się za Polaków, choć zdecydowana większość z nich mówi na co dzień gwarą białoruską albo *mową prostą*, jak piszą niektórzy badacze (np. Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 379; Grek-Pabisowa 1997: 166). Termin *prosta mowa* w dialektologii synchronicznej jest jednak anachronizmem dyskryminującym język białoruski i ma swoje uzasadnienie tylko w odniesieniu do dawnej dyglosji cerkiewnoślwiańsko-białoruskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

2. Warianty socjalne polszczyzny kresowej

Według Z. Kurzowej (1982: 14), W. Czekmana (1982: 128), E. Smułkowej (1990: 160) i I. Grek-Pabisowej (1997: 148), na pojęcie

polszczyzny północno-kresowej składają się następujące systemy językowe: dialekt kulturalny, gwary ludowe i interdialekt.

a) Dialektem kulturalnym, regionalną odmianą polszczyzny ogólnej, czyli literackiej, posługiwała się przez stulecia inteligencja polska, tzn. polska i spolszczona elita społeczna na pograniczu litewsko-białoruskim. Ta odmiana kulturalna podobno przestała istnieć po ostatniej wojnie światowej wskutek emigracji inteligencji polskiej do różnych terenów obecnej Polski (Grek-Pabisowa 1997: 163), ale nie wyklucza się jej szczątkowego utrzymywania się wśród polskiej inteligencji w Wilnie (Kurzowa 1982: 15; Kurzowa 1990: 166). Ostatnio przypuszcza się, że ustali się nowa regionalna odmiana polszczyzny ogólnej na byłych kresach (Grek-Pabisowa 1997: 167). Rzeczywiście, intensywna działalność religijna i oświatowa polskiego kościoła katolickiego może przyczynić się do ożywienia dawnej albo powstania nowej polskiej odmiany kulturalnej na Wileńszczyźnie i Grodzieńszczyźnie. Wydaje się, że wskrzeszenie polszczyzny wileńskiej dawnego typu jest jednak mało prawdopodobne, gdyż obecne społeczeństwo polskie zajmuje nieprzychylnie stanowisko wobec niej, wyśmiewa ją, uważa ją za język zepsuty (Turska 1983: 23).

b) Polskie gwary ludowe powstały na podłożu białoruskim i litewskim (Werenicz 1990: 7) i istnieją do dziś jako język niewykształconej ludności wiejskiej na pograniczu Litwy i Białorusi. Na tych terenach wprawdzie już nie ma wyłącznie polskich wsi, są jednak wsie z przewagą ludności polskojęzycznej (Grek-Pabisowa 1997: 165). Przypuszcza się, że nawet w takich językowo mieszanych wsiach nastąpi repolonizacja (Grek-Pabisowa 1997: 167). Według J. Riegera (1998: 241) do dziś zachowały się jednak zwarte obszary polskojęzyczne na Wileńszczyźnie i Grodzieńszczyźnie. Wiejska ludność polska jest bilingwalna albo multilingwalna: włada gwarą polską i jeszcze częściej gwarą białoruską, litewską oraz rosyjskim prostorem (Grek-Pabisowa 1997: 166).

c) W środowisku dwu- i wielojęzycznym polszczyzna kresowa może pełnić funkcję interdialektu (tzw. *lingua franca*) u ludności litewsko- i białoruskojęzycznej. Termin „interdialekt” w odniesieniu do polszczyzny kresowej został zaproponowany przez W. Werenicza, a następnie przyjęty przez W. Czekańską (1982: 128) i E. Smułkową (1990: 152), ale nie zaakceptowany przez K. Dejnę i Z. Kurzową. Cechy językowe tego nadregionalnego interdialektu nie są jeszcze szczegółowo opracowane.

3. Odmiany terytorialne polskich gwar pogranicznych

Teren obecnych gwar polskich na Litwie i Białorusi, oderwanych od gwar rdzennie polskich, dzieli się na różne obszary, a mianowicie wileński, kowieński i smołwieński (Turska 1982: 21) albo wileński, kowieński, grodzieński i miński (Kurzowa 1982: 16). Ostatnio I. Grek-Pabisowa (1997: 166–167) zaproponowała podział bardziej szczegółowy na pięć obszarów (czyli podgrup), mianowicie wileńsko-trocki (na Litwie), brasławsko-postawski (na Litwie i Białorusi), solecznicko-ęjszycki (na Litwie), grodzieński (na Białorusi) i kowieński (na Litwie). (Obszar polszczyzny północno-kresowej por. Kurzowa 1993: mapa 1).

4. Chronologia powstania polszczyzny kresowej

a) Polski dialekt kulturalny powstał przypuszczalnie już w XVI–XVII wieku (Rieger 1995: 36, Kurzowa 1982: 13 i Grek-Pabisowa 1992: 60), a nie dopiero w XIX wieku, jak myśleli dawniejsi badacze. Od XVII wieku rosło znaczenie języka polskiego w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie polszczyzna opanowała rozmaite sfery życia publicznego i wypierała konkurujące języki literackie (białoruski, litewski, łaciński, cerkiewnosłowiański). Polski dialekt kulturalny stał się językiem codziennym warstw wyższych, wykształconych, ale nie chłopskich, które tradycyjnie posługiwały się swoimi gwarami białoruskimi i litewskimi.

b) Zwarte polskie gwary ludowe powstały widocznie dopiero w XIX wieku, w wyniku regionalnej polonizacji białoruskiej i litewskiej ludności wiejskiej (Kurzowa 1982: 14, Rieger 1995: 31).

5. Cechy gwar polskich na Litwie i Białorusi

Różne rozprawy (np. Turska 1982, Werenicz 1990, Kurzowa 1993) dają prawie pełny wykaz cech gwarowych, ale interpretacja genezy cech jest kontrowersyjna: czy cechy gwar kresowych trzeba łączyć z gwarami Polski etnicznej, czy powstały one pod wpływem obcym (białoruskim, litewskim)? W latach osiemdziesiątych autorzy skłaniali się do podkreślania wpływów obcych (Turska 1982, Czekman 1982), a w następnym dziesięcioleciu panowała tendencja do podkreślania cech wspólnych z gwarami rdzennie polskimi.

a) Wpływy obce (litewskie i białoruskie) zostały opisane w pracach H. Turskiej (1982), W. Czekmana (1982), W. Dubickiej (1986) i

W. Werenicza (1990). Wpływ litewskiego ustalono zwłaszcza w zakresie leksyki i słowotwórstwa, a wpływ białoruskiego stwierdzono szczególnie w fonetyce, intonacji, morfologii i słowotwórstwie. W okresie powojennym oprócz tego znacznie wzrosła ilość rusycyzmów, zwłaszcza kalek składniowych (Grek-Pabisowa 1982: 62, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 381).

b) Cechy polskie. W nowszych pracach polskich (Grek-Pabisowa 1992: 61, Maryniakowa 1997: 184) podkreśla się, że liczne cechy językowe właściwe gwarom kresowym występują również w polszczyźnie gwarowej Podlasia i wschodniego Mazowsza, stwierdza się znaczną przewagę cech polskich nad obcymi. (Odnosnie do wpływu polszczyzny północno-kresowej na obszary dzisiejszej Polski wschodniej zob. Kurzowa 1993, mapa 3). Własne obserwacje skłaniają mnie do stwierdzenia, że niektóre gwary kresowe mają wyraźny charakter mieszany polsko-białorusko-litewski i przypominają inne formy językowe mieszane na Białorusi i Ukrainie, jak białorusko-rosyjską *trasjankę* i ukraińsko-rosyjską *surżyk*.

6. Metoda analizy polszczyzny kresowej

Dotychczas przeważała interpretacja danych językowych albo z punktu widzenia polonistyki, albo białorutenistyki czy lituanistyki, jednak brakowało interdyscyplinarnego opracowania syntetycznego z punktu widzenia sławistyki czy bałtoslawistyki, z uwzględnieniem osiągnięć lingwistyki kontaktowej i socjolingwistyki. Metoda dotychczasowych badań jest częściowo niezadowolająca: w niektórych pracach (np. Mędel-ska 1993) zawarta jest klasyfikacja elementów kresowych, ale bez wyjaśnienia pochodzenia etnicznego cech zbadanych. Dla innych prac (np. Turska 1982, Smolińska 1983) typowe jest ogólne wskazywanie na wpływy ruskie i litewskie, ale brakuje przytoczenia dokładnych odpowiedników czy prototypów białoruskich i litewskich. W innych znowu pracach (np. Rieger 1997) miejscami uderza szablonowe porównanie cech gwarowych ze współczesnymi językami literackimi (ukraińskim czy białoruskim). Przede wszystkim brak wykorzystania materiału gwarowego, zawartego w atlasach językowych i leksykalnych języków kontaktujących (tzn. litewskiego¹, białoruskiego² i ukraińskiego³), jest to uwaga dotycząca prawie wszystkich prac polonistycznych.

¹ *Letuviu kalbos atlasas*, t. 1–2, Wilno 1977–1982.

Najlepsze wyniki badawcze daje metoda porównawcza studiów polsko-białorusko-litewsko-rosyjskich, polegająca na obserwacji i analizie związków między kontaktującymi się systemami literackimi i gwarowymi pod względem diachronicznym i synchronicznym. Wskazane jest więc porównanie obecnych polskich gwar kresowych z dawnym pisanym polskim dialektem kulturalnym i jednocześnie z piśmiennictwem staro-białoruskim, którego zabytki nierzadko powstawały na pograniczu litewsko-białoruskim. Oprócz tego trzeba zbadać obecne stosunki wzajemne zachodzące między gwarowymi systemami polskimi, białoruskimi i litewskimi oraz między gwarami polskimi a językiem literackim polskim, białoruskim, litewskim i rosyjskim. Do niedawna duże znaczenie miało oddziaływanie literackiego języka rosyjskiego i przypuszczalnie także jego regionalnych odmian społecznych i gwarowych. Takie porównawcze slawistyczne badania historyczno-językowe i dialektologiczne mogłyby dopiero doprowadzić do rozwarstwienia cech językowych: gwarowych i literackich, rdzennych (własnych) i obcych (interferencyjnych), specyficznych (typowych dla danego języka) i paralelnych (np. odziedziczonych paralelnie w różnych językach), miejscowych i wyrównanych (typowych dla dialektów kolonialnych), regionalnych i lokalnych, dawnych (archaizmów) i nowych (neologizmów) itd. Przy badaniach takiego typu można by było przypuszczalnie lepiej wytłumaczyć zjawiska językowe dotąd niejasne (np. cechy fonetyczne *ukania* i *ikania* w polskich gwarach kresowych).

Szczególnym problemem badawczym jest występowanie zjawisk paralelnych w różnych odmianach polszczyzny i białoruszczyzny. Takie cechy paralelne świadczą na pewno o oddziaływaniu wzajemnym polskiego i białoruskiego, ale nie zawsze pozwalają na ustalenie oddziaływania języków. Białoruszczyzna niewątpliwie wywarła znaczny wpływ na północną polszczyznę kresową, a w białoruskim jest też niemała ilość polonizmów pochodzących przypuszczalnie w znacznej mierze z polskiego dialektu kulturalnego albo z gwar polskich. Przy paralelnym występowaniu pewnego zjawiska w polskim i białoruskim, oprócz kryteriów językowo-systemowych trzeba więc koniecznie dodatkowo jeszcze uwzględnić kryteria chronologiczne, geograficzne, kulturowe, społeczno-funkcjonalne, frekwencyjne itd.

² *Dyjalektalahičny atlas belaruskaj movy*, t. 1–2, Mińsk 1963; *Leksičny atlas belaruskich narodnych havorok*, t. 1–5. Mińsk 1993–98.

³ *Atlas ukrains'koji movy*, t. 1–2, Kijów 1984–88.

Pojawienie się różnych cech ujednoczonych, powstałych w wyniku procesów wyrównawczych (przez wypieranie cech lokalnych), jest również szczególnie ciekawym problemem badawczym. Takie cechy ujednoczone powstały chyba przede wszystkim w wyniku używania dawnego polskiego dialektu kulturalnego, a może też i gwar polskich, w funkcji interdialektu na większych obszarach Litwy i Białorusi. Oprócz tego ujednoczenie właściwości mogło nastąpić wskutek wyrównania cech polszczyzny północnej (litewsko-białoruskiej) i południowo-wschodniej (ukraińskiej). Szczególnie ciekawe są specyficzne cechy kontaktowe, nie występujące ani w polskim, ani w białoruskim (np. kresowy czasownik *piekć*, któremu odpowiada literacki polski *piec*, białoruski *pjakčy*).

Po tak szczegółowym opracowaniu materiału gwar polskich trzeba byłoby przejść do prac o charakterze syntetycznym. W związku z powyższym chciałbym podkreślić tylko to, co niedawno stwierdziła N. Ananiewa (1988: 188), a mianowicie że stworzenie gramatyki konfrontatywnej dwóch podtypów terytorialnych polszczyzny kresowej, pełnego słownika polskiego języka Kresów oraz atlasu gwar polskich Białorusi, Litwy i Ukrainy powinno stać się następnym etapem badania nad polszczyzną kresową.

Bibliografia

- Adomavičjute I., Čekmonas V. (1991) *Obrazowanie i morfoložičeskij status form na -(f)šy v „pol’ščizne Vilenskoj”*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 6, Wrocław, 85–94.
- Anan’eva N. E. (1998) *Nekotorye itogi i perspektivy izučeniya pol’skogo periferijnogo dialekta*, [w:] J. Rusek, J. Siatkowski, Z. Rusek (red.), *XII Międzynarodowy Kongres Sławistów*, Kraków 27 VII–2 IX 1998. *Streszczenie referatów i komunikatów. Językoznawstwo*, Warszawa.
- Čekman V. N. (1982) *K socjolingvističeskoj charakteristike pol’skich govorov belorusko-litovskogo pograničja*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 1, Wrocław, 123–138.
- Dubicka B. (1986) *Niektóre odrębności słowotwórcze polszczyzny wileńskiej*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 1, Wrocław, 71–79.
- Grek-Pabisowa I. (1992) *Język polski na kresach północno-wschodnich. Legendy a rzeczywistość*, Z polskich studiów slawistycznych, seria VIII, Warszawa, 55–62.

- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1993) *Język kresowy w świadomości Polaków*, [w:] K. Handke (red.) *Region, regionalizm, pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa, 161–172.
- Grek-Pabisowa I. (1997) *Językowa rzeczywistość na dawnych Kresach północno-wschodnich*, [w:] K. Handke (red.) *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa, 145–179.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1997) *Związki języka litewskiego z gwarami polskimi i rosyjskimi*, [w:] J. Zieniukowa (red.) *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, Warszawa, 375–381.
- Kornjuchina L. V. (2000) *Periferijnyj pol'skij dialekt na territorii belorusko-litovskogo pogranic'ja*, [w:] A. Laczházi, E. Szmolinka, A. Zoltán (red.) *Hungaro-Baltoslavica*, Budapest, 72–74.
- Kurzowa Z. (1982) *Język polski na kresach północno-wschodnich*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 1, Wrocław, 13–17.
- Kurzowa Z. (1990) *Język polski na Litwie i Białorusi*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 5, Wrocław, 165–184.
- Kurzowa Z. (1991) *Z badań nad polszczyzną północnokresową*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 6, Wrocław, 29–50.
- Kurzowa Z. (1993) *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa – Kraków.
- Maryniakowa I. (1997) *Polskie gwarowe obszary północno-wschodnie wobec pojęcia „kresy”*, [w:] K. Handke (red.) *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa, 181–192.
- Mędelska J. (1993) *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz.
- Regier J. (1982) *O potrzebie badań nad polszczyzną kresową*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 1, Wrocław, 9–12.
- Regier J. (1995) *W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 8, Wrocław, 31–38.
- Regier J. (1997) *Polska rzeczywistość językowa na Ukrainie*, [w:] K. Handke (red.) *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa, 193–205.
- Regier J. (1998) *Język polski na Białorusi, Litwie i Ukrainie. Problemy kontaktów językowych i ich opisu*, *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria IX. Językoznawstwo, Warszawa, 241–247.
- Smolińska B. (1983) *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław.

- Smułkowa E. (1990) *Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 5, Wrocław, 151–164.
- Turska H. (1982) *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 1, Wrocław, 19–121.
- Turska H. (1983) *Język polski na Wileńszczyźnie*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 2, Wrocław, 15–23.
- Verenič V. L. (1982) *Govor sela Jašuny Litovskoj SSSR (k charakteristykje etno-jazykowej situacii na Vilenščinie)*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 1, Wrocław, 139–150.
- Verenič V. L. (1990) *Pol'sko-belorusskoe jazykovoje vzaimodejstvie*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. 5, Wrocław, 7–141.